

БЕЛЕЖКИ

¹ *„Капиталът“* — гениално произведение на марксизма. Върху създаването на главния си труд Маркс е работил в продължение на четири десетилетия, от началото на 40-те години до края на живота си. „Като прие, че икономическият строй е основата, върху която се издига политическата надстройка, Маркс отдели най-голямо внимание на изследването на този икономически строй“ (В. И. Ленин, Съч., т. 19, стр. 5).

Към системни занимания с политическа икономия Маркс пристъпва в края на 1843 г. в Париж. Проучвайки икономическата литература, той си поставя за цел да напише голям труд, който да съдържа критика на съществуващия строй и на буржоазната политическа икономия. Първите му изследвания в тази област са намерили отражение в такива трудове като „Икономическо-философски ръкописи от 1844 г.“, „Немска идеология“, „Нищета на философията“, „Наемен труд и капитал“, „Манифест на Комунистическата партия“ и др. Още в тези трудове се разкриват основите на капиталистическата експлоатация, непримиримата противоположност между интересите на капиталистите и наемните работници, антагонистичният и преходен характер на всички икономически отношения на капитализма.

След известно прекъсване, обусловено от бурните събития на революцията от 1848—1849 г., Маркс успява да продължи икономическите си изследвания едва в Лондон, където е принуден да емигрира през август 1849 г. Тук той задълбочено и всестранно изучава историята на народното стопанство и съвременната му икономика на различни страни, особено на Англия, която била тогава класическата страна на капитализма. През този период го интересуват историята на поземлената собственост и теорията на поземлената рента, историята и теорията на паричното обръщение и цените, икономическите кризи, историята на техниката и технологията, въпросите на агрономията и агрохимията.

Маркс работи при невероятно трудни условия. Той постоянно е принуден да се бори с нуждата и често пъти да се откъсва от научната си работа, за да изкарва препитанието си. Продължителното свръхнапрежение на силите в условията на материални лишения не остава без последици — Маркс сериозно заболява. Въпреки това към 1857 г. той успява да извърши огромна подготвителна работа, която му дава възможност да пристъпи към заключителния етап на изследването — систематизирането и обобщаването на събраните материали.

От август 1857 до юни 1858 г. Маркс създава ръкопис от около 50 коли, представляващи нещо като чернова на бъдещия „Капитал“. Той бива публикуван за пръв път едва през 1939—1941 г. от Института по марксизъм-ленинизъм при ЦК на КПСС на езика на оригинала под заглавие „Grundrisse der Kritik der politischen Oekonomie“ („Основни черти на критиката на политическата икономия“). През ноември 1857 г. Маркс съставя освен това план на своето произведение, който по-късно бива подробно разработен и съществено уточнен. Това негово изследване, посветено на критиката на икономическите категории, се подразделя на шест книги:

1) За капитала (с няколко уводни глави); 2) За поземлената собственост; 3) За наемния труд; 4) За държавата; 5) За външната търговия; 6) За световния пазар. В първата книга („За капитала“) били набелязани четири дяла: а) Капитал изобщо, б) Конкуренция на капиталите, в) Кредит, г) Акционерен капитал, при което делят „Капитал изобщо“ се делят на още три раздела: 1) Процесът на производството на капитала, 2) Процесът на обръщението на капитала и 3) Единство на единия и другия, или капитал и печалба, лихва. Важно е да се отбележи, че това, последното, частно деление по-нататък станало основа на деленето на целия труд на трите съответни тома на „Капиталът“. Предмет на специално изследване се предвиждало да стане историята на политическата икономия и социализма.

Същевременно Маркс решава, че създаваният от него труд ще излиза на отделни свитъци и първият свитък „непременно трябва да представлява до известна степен цялостно произведение“, обхващащо само първия отдел на първата книга — отдел, който се състои от три глави: 1) Стока; 2) Пари, или просто обръщение и 3) Капитал. Но по политически съображения в окончателния вариант на първия свитък — книгата „Към критиката на политическата икономия“ — третата глава не влязла. Маркс изтъква, че именно от тази глава „започва истинската битка“ и според него би било неблагоприятно в обстановката на официалната цензура, полицейските преследвания и яростната хайка срещу авторите, неугодни на господстващите класи, да публикува такава глава в самото начало, т. е. преди още широката общественост да научи за новото произведение. За „първия свитък“ Маркс спеч иго написва главата за стоката и преработва основно главата за парите от ръкописа от 1857—1858 г.

Книгата „Към критиката на политическата икономия“ излиза в 1859 г. Маркс възнамерявал скоро след това да издаде и „втория свитък“, т. е. да публикува споменатата глава за капитала, съставляваща основното съдържание на ръкописа от 1857—1858 г. Маркс възобновява системните си занимания с политическа икономия в Британския музей. Наистина сравнително скоро той бива принуден да отложи тази работа с една година и половина поради необходимостта да разобличи в печата клеветническите нападки на бонапартисткия агент К. Фогт и поради други спешни работи. Едва през август 1861 г. той започва обширния ръкопис и го завършва към средата на 1863 г. Ръкописът, възлизащ общо на около 200 коли, които образуват 23 тетрадки, е озглавен също както и книгата от 1859 г. — „Към критиката на политическата икономия“. Преобладаваща част от този ръкопис (тетрадки VI—XV и XVIII) разглежда историята на икономическите учения. Тя бе подготвена за печат и издадена на руски език от Института по марксизъм-ленинизъм при ЦК на КПСС под заглавие „Теории за принадлежната стойност“ (IV том на „Капиталът“). В първите пет тетрадки и отчасти в тетрадките XIX—XXIII са изложени темите на първия том на „Капиталът“. Тук Маркс анализира превръщането на парите в капитал, развива учението за принадлежната стойност, абсолютна и относителна, и засяга редица други въпроси. По-специално в тетрадките XIX и XX е положена солидна основа на глава тринадесета от първия том „Машини и едра промишленост“; в тях се привежда много богат материал

по историята на техниката и се прави твърде подробен икономически анализ на прилагането на машините в капиталистическата промишленост. В тетрадки XXI — XXIII се осветляват отделни въпроси, отнасящи се към различните тонове на „Капиталът“, включително към втория том. На проблемите на третия том са посветени изцяло тетрадки XVI—XVII. Така че ръкописът от 1861—1863 г. засяга, в по-голяма или по-малка степен, проблемите на четирите тома на „Капиталът“.

В процеса на по-нататъшната работа Маркс решава да построи цялото си произведение в иабелявания по-рано за отдела „Капитал и изобщо“ план с неговото трайно делене. Що се отнася до историко-критическата част на ръкописа, тя трябвало да образува четвъртото завършващо звено. „Целият труд — пише Маркс в писмо до Кугелман от 13 октомври 1866 г. — се разпада на следните части: Книга I) Процесът на производството на капитала. Книга II) Процесът на обръщението на капитала. Книга III) Форми на цялостния процес. Книга IV) „Към историята на теорията.“ Маркс се отказва също от предишния план за издаване на произведението на отделни свитъци и си поставя за задача да подготви отначало поне в общи черти целия труд и едва тогава да го издава.

Във връзка с това Маркс продължава усилено да работи върху своя труд и особено върху онези негови части, които в ръкописа от 1861—1863 г. още не били достатъчно развити. Той изучава допълнително голямо количество икономическа и техническа литература, включително и по селското стопанство, по въпросите на кредитите и паричното обръщение, проучва статистически материали, различни парламентарни документи, официални отчети за детския труд в промишлеността, за жилищните условия на английския пролетариат и т. н. След това Маркс създава в продължение на две и половина години (от август 1863 г. до края на 1865 г.) нов огромен ръкопис, който именно представлява първият подробно разработен вариант на трите теоретически тонове на „Капиталът“. И едва след като бил написан целият труд (януари 1866 г.), Маркс пристъпва към окончателната му обработка за печат, при което, по съвета на Енгелс, решава да подготви за печат не целия труд изведнъж, а най-напред първия том на „Капиталът“. Тази окончателна обработка се извършва от Маркс много грижливо и по същество е още една преработка на целия първи том на „Капиталът“. В интерес на целостта, пълнотата и яснотата на изложението Маркс сметнал за необходимо в сравнително кратка форма да възпроизведе основните въпроси на съдържанието на изданието през 1859 г. труд „Към критиката на политическата икономия“ в началото на първия том на „Капиталът“ — те заемат сега целия първи отдел („Стока и пари“), а в първото издание се осветлявали в първа глава („Стока и пари“).

След излизането на първия том на „Капиталът“ (септември 1867 г.) Маркс продължава да работи върху него във връзка с подготовката на нови издания на немски език и с преводите на чужди езици. Той внася множество изменения във второто издание (1872 г.), дава еъществени указания във връзка с руското издание, което излиза в Петербург през 1872 г. и е първият чуждестранен превод на „Капиталът“, в значителна степен преработва и редактора френския превод, който се публикува на отделни свитъци през 1872—1875 г.

От друга страна, след появяването на първия том на „Капиталът“ Маркс продължава да работи върху следващите тонове с намерение скоро да завърши цялото произведение, но не успява. Много време му отнема разностранната му дейност в Генералния съвет на I Интернационал. Все по-често му се налага да прекъсва работа поради лошото си здрагословно състояние. Същевременно извънредно голямата научна добросъвестност и прецизност на Маркс, строгата самокритика, с която той по думите на Енгелс „се стараше да разработи до пълно съвършенство великите си икономически открития, преди да ги публикува“, го заставят при разглеждането на един или друг проблем отново и отново да се връща към допълнително изследване. В самия процес на тази творческа работа възникнали също много нови въпроси.

Следващите два тома на „Капиталът“ били подготвени за печат и публикувани от Енгелс едва след смъртта на Маркс — вторият в 1885 г. и третият — в 1894 г. С това Енгелс прави неоченим принос в съкровищницата на научния комунизъм.

След смъртта на Маркс Енгелс редактира превода на първия том на „Капиталът“ на английски език (излязъл в 1887 г.), подготвя за печат трето (1883) и четвърто (1890) издание на първия том на „Капиталът“ на немски език. Освен това след смъртта на Маркс, но още докато Енгелс бил жив, излезли следните издания на първия том на „Капиталът“: три издания на английски език в Лондон (1888, 1889 и 1891), три издания на английски език в Ню Йорк (1887, 1889 и 1890); издание на френски език в Париж (1885), на датски в Копенхаген (1885), на испански в Мадрид (1886), на италиански в Торино (1886), на полски в Лайпциг (1884—1889), на холандски в Амстердам (1894), както и редица други непълни издания.

В четвъртото немско издание на „Капиталът“ (1890) Енгелс, основавайки се на личните указания на Маркс, установява окончателната редакция на текста и на бележките на първия том на „Капиталът“. Сега в целия свят този труд се преиздава и превежда по четвъртото немско издание. По него е подготвено и настоящото издание на първия том на „Капиталът“. — 7.

- 2 Има се предвид първата глава на първия том на „Капиталът“ в първото немско издание от 1867 г. под название „Стока и пари“. При подготовката на второто издание Маркс преработил своята книга и по-специално направил големи промени в нейната структура. Въз основа на разделите на предишната първа глава и на приложението били създадени три съответни самостоятелни глави, които образуват първия отдел на книгата. — 7.
- 3 Има се предвид глава трета от труда на Ф. Ласал: „Herr Bastiat-Schulze von Delitzsch, der ökonomische Julian, oder: Capital und Arbeit“. Berlin, 1864 („Г-н Бастиа Шулце-Делич, икономическият Юлиан, или Капитал и труд“. Берлин, 1864). — 7.
- 4 *Mutato nomine de te fabula narratur* (Измени ли се името, за тебе се разказва тази история) — думи из сатирите на Хораций, книга първа, сатира 1. — 8.
- 5 *Сини книги* (Blue Books) — общо название на публикациите на материалите на английския парламент и на дипломатическите документи на Министерството на външните работи. Сини книги, получили названието си поради синята корица, се издават в Англия от XVII в. и служат като основен официален източник за изучаване на икономическата и дипломатическата история на тази страна. — 12.
- 6 *Segui il tuo corso, e lascia dir le genti!* (Върви по своя път и остави хората да си говорят!) — перифразирани думи от произведението на Данте „Божествена комедия“, „Чистилище“, песен V. — 13.
- 7 S. Mayer. „Die sociale Frage in Wien. Studie eines „Arbeitgebers“. Wien, 1871 (З. Майер. „Социалният въпрос във Виена. Етюд на един „работодател“. Виена, 1871). — 15.
- 8 В четвъртото немско издание на първия том на „Капиталът“ (1890) първите четири абзаца на настоящия послеслов са изпуснати. В настоящото издание той се дава изцяло. — 15.
- 9 *Лигата против житните закони* била основана в 1838 г. от фабрикантите Кобден и Брайт. Отстоявайки интересите на промишлената буржоазия, Лигата водела борба за отменяване на така наречените житни закони, които предвиждали

- в угода на поземлената аристокрация да се ограничи и забрани вносът на зърнени храни от чужбина. Приетият в 1815 г. житен закон забранявал да се внася жито дотогава, докато цената на житото в самата Англия оставала под 80 шилинга квартера. В 1822 г. този закон бил малко видоизменен, а в 1828 г. била въведена пълзяща скала, според която вносните мита върху житото се повишавали с понижаването на неговата цена на вътрешния пазар и, обратно — понижавали се с повишаването на тази цена. Водейки борба да се отменят житните закони и да се установи свободна търговия с житото, Лигата си поставяла за цел да се намалят вътрешните цени на житото, следователно и да се намали работната заплата на наемните работници. Лозунгът за свобода на търговията се използвал широко от Лигата в демагогската ѝ проповед за единство на интересите на работниците и индустриалците. Житните закони били отменени в 1846 г. — 19.
- ¹⁰ Има се предвид статията на Й. Дишген: „Карл Маркс. „Капиталът. Критика на политическата икономия“. Хамбург, 1867“, публикувана във вестник „Demokratisches Wochenblatt“ („Демократически седмичник“), бр. 31, 34, 35 и 36 от 1868 г. През 1869—1876 г. този вестник излизал под ново название — „Der Volksstaat“ („Народна държава“). — 20.
- ¹¹ Тук става дума за списание „La philosophie positive. Revue“ („Позитивистката философия. [Преглед“]), което излизало в Париж през 1867—1883 г. В третата му книжка от ноември—декември 1868 г. била публикувана кратка рецензия за първия том на „Капиталът“, написана от Е. В. Де-Роберти, последовател на позитивистката философия на О. Конт. — 11.
- ¹² Н. Зибер. „Теория ценности и капитала Д. Рикардо в связи с позднейшими дополнениями и разъяснениями“. Киев, 1871, стр. 170. — 21.
- ¹³ Тази статия („Гледището на политико-икономическата критика у Карл Маркс“) била написана от И. И. Кауфман. — 21.
- ¹⁴ Виж настоящото издание, том 13, стр. 8—10. — 21.
- ¹⁵ Имат се предвид немските буржоазни философи Бюхнер, Ланге, Дюринг, Фехнер и други. — 25.
- ¹⁶ „Новите две трети“ — така се наричала сребърната монета с номинална стойност $\frac{2}{3}$ талера, която се намирала в обръщение в редица германски държави. — 32.
- ¹⁷ Номерацията на главите на английското издание на първия том на „Капиталът“ не съпада с номерацията на главите на неговите немски издания. — 35.
- ¹⁸ Под „бунт в защита на робството“ се подразбира метежът на робовладелците от южните щати, довел до гражданската война от 1861—1865 г. — 38.
- ¹⁹ В действителност у Маркс тук няма неточност. — 40.
- ²⁰ На разобличаването на нееднократните клеветнически нападки на представителите на буржоазията, които обвинявали Маркс, че преднамерено е фалшифицирал един цитат от речта на Гладстон от 16 април 1863 г., Енгелс посветил специална работа „Брентано contra Маркс по повод мнимата фалшификация на един цитат. История на въпроса и документи“, публикувана в Хамбург в 1891 г. (виж настоящото издание, том 22). — 40.
- ²¹ Като говори за „откритие на Ласкер“, Маркс има предвид следния случай. На заседание на райхстага на 8 ноември 1871 г. буржоазният депутат национал-

- либерал Ласкер в полемика против Бебел заявил, че ако германските социалдемократически работници решат да последват примера на парижките комунари, „порядъчните и притежаващи собственост бюргери ще ги изтрепят с тояги“. Ораторът обаче не се решил да се публикуват тези думи в подобна редакция и още в стенографския отчет вместо думите „изтрепят с тояги“ било казано „ще ги задържат в подчинение“. Тази фалшификация била разобличена от Бебел. Ласкер станал предмет на насмешки сред работническите кръгове. Поради дребния си ръст той получил ироничното прозвище „Ласкерчо“. — 41.
- ²² Гьоте. „Фауст“, част I, сцена трета („Кабинетът на Фауст“). — 43.
- ²³ Енгелс перифразира тук думите на самохвалкото и страхливец Фалстаф, който разказва как сам се бил с шлага срещу петдесет души (Шекспир. „Крал Хенрих IV“. Част I, действие II, сцена четвърта). — 43.
- ²⁴ Перифразирани думи от поемата на С. Бътлер „Худибрас“ („Hudibras“), част II, несен I. — 49.
- ²⁵ Виж книгата: W. Jacob. „An Historical Inquiry into the Production and Consumption of the Precious Metals“. In two volumes. London, 1831 (У. Джейкб. „Историческо изследване за производството и потреблението на скъпоценни метали“. В два тома. Лондон, 1831). — 52.
- ²⁶ [W. Petty.] „A. Treatise of Taxes and Contributions“. London, 1667, p. 47. [У. Пети]. „Трактат за данъците и налозите“. Лондон, 1667, стр. 47). — 56.
- ²⁷ Маркс използва тук един диалог от историческата хроника на Шекспир „Крал Хенрих IV“, част I. В сцена трета на III действие Фалстаф казва на вдовицата Куикли, че „човек не знае къде да я хване“. На това тя отговаря: „Лъжеш: и ти, и другите много добре знаете къде да ме хванете“. — 60.
- ²⁸ „Paris vaut bien une messe“ („Париж струва една литургия“) — думи на Хенрих IV, които той казал в 1593 г. във връзка с обещанието на парижани да го признаят за крал, ако премине от протестантската в католическата вяра. — 28.
- ²⁹ Маркс цитира тук съчинението на Аристотел „Никомахова етика“ по книгата: Aristotelis opera ex recensione Immanuelis Bekkeri. Tomus IX. Oxonii, 1837, p. 99, 100 (Аристотел. Съчинения. Издание на Имануел Бекер. Том IX, Оксфорд, 1837, стр. 99, 100). — 72.
- ³⁰ *Ломбард стрийт* — улица в Сити (финансовия център на Лондон), на която се намират редица големи банки; синоним на лондонския паричен пазар. — 74.
- ³¹ К. Маркс. „Нищета на философията. Отговор на „Философия на нищетата“ на г. Прудон“, глава I (виж настоящото издание, том 4, стр. 73—127). — 81.
- ³² Гьоте. „Фауст“, част I, сцена четвърта („Кабинетът на Фауст“). — 81.
- ³³ След поражението на революцията от 1848—1849 г. в Европа настъпил период на черна политическа реакция. По това време в аристократичните кръгове на европейските страни започнали да се увличат по спиритизъм. А в Китай по същото време се разгърнало антифеодално освободително движение, което взело характер на мощна селска война (тайпинската революция). — 84.
- ³⁴ За паралелограмите на Оуен Рикардо споменава в произведението си „On Protection to Agriculture“. Fourth edition. London, 1822, p. 21). „За покровителството на земеделието“. Издание четвърто. Лондон, 1822, стр. 21). Като развива

- своя утопичен проект за социални преобразования, Оуен доказва, че икономически, а също и от гледище на устройството на домашния бит най-целесъобразно е селището да се изгражда във формата на паралелограм или квадрат. — 89.
- ³⁵ Съгласно възгледите на древногръцкия философ Епикур, който бил общо взето материалист и атеист, съществуват безброй много светове. Тези светове възникват и съществуват по свои собствени, естествени закони. А боговете, макар и да съществуват, се намират извън световете, в пространствата между тях, и не оказват никакво влияние нито върху развитието на вселената, нито върху живота на човека. — 92.
- ³⁶ Шекспир. „Много шум за нищо“, действие III, сцена трета. — 96.
- ³⁷ *Пазарът в Ландъ* — голям пазар край Париж, който ставал всяка година през XII—XIX век. — 97.
- ³⁸ Гьоте. „Фауст“, част I, сцена трета („Кабинетът на Фауст“). — 99.
- ³⁹ *Апокалипсис* — едно от произведенията на раннохристиянската литература, което влиза в Новия завет (Библията. Откровението на Йоан). Било написано през I век. Авторът на апокалипсиса изразява чувството на всеобща омраза към Римската империя, която заклеява с името „звяр“ и смята за въплъщение на дявола. Цитираните места са от гл. 17 и 13. — 99.
- ⁴⁰ *Държава на инките* — съществувала в началото на XV — средата на XVI век на територията на съвременен Перу робовладелска държава, в която съществували значителни остатъци от първобитно-общинния строй. Господстващото тук племе на инките се подразделяло на 100 родови общини (айлю), които постепенно се превърнали в селски (съседски) общини. — 100.
- ⁴¹ *Пандекти* — гръцко название на Дигестите (лат. Digesta — събрано), важна част от римския гражданскоправен кодекс. Дигестите представлявали сборник от откъси от съчиненията на римските юристи и изразявали интересите на робовладелците. Те били публикувани в 529 г. при византийския император Юстиниан. — 104.
- ⁴² [W. E. Parry.] „Journal of a Voyage for the Discovery of a North-West Passage from the Atlantic to the Pacific; performed in the Years 1819—20, in His Majesty's Ships Hecla and Griper, under the Orders of William Edward Parry“. London, 1821 (У. Е. Пари). „Дневник на едно пътешествие, предприето през 1819—20 г. на корабите на негово величество „Хекла“ и „Грайпер“ под командването на Уилям Едуард Пари за откриване на северозападен проход от Атлантическия океан в Тихия“. Лондон, 1821). Във второто издание на тази книга, излязла в Лондон също в 1821 г., цитираното място се намира на стр. 277—278. — 107.
- ⁴³ В античната митология историята на човечеството се делила на пет периода. Златният и сребърният век били първите два периода. В най-щастливия златен век хората били живели, без да изпитват каквито и да било несгоди, и едва през следващите векове животът им се променил. Петият и последен от тези векове — железният — бил изпълнен с несправедливости, насилия и убийства. Легендата за петте века е възпроизведена в творчеството на гръцкия поет Хезюд и на римския поет-лирик Овидий. — 111.
- ⁴⁴ Става дума за англо-шотландската уния от 1707 г., съгласно която Шотландия била окончателно присъединена към Англия. В резултат на този акт, който премахнал шотландския парламент, били унищожени и всички икономически барнери, които съществували между двете страни. — 111.

- ⁴⁵ Данте. „Божествена комедия“, „Рай“, песен XXIV. — 115.
- ⁴⁶ Маркс цитира Йероним Блажени: „Писмо до Евстохия — за запазването на девствеността“. — 115.
- ⁴⁷ К. Маркс. „Към критиката на политическата икономия“ (виж настоящото издание, том 13, стр. 74). — 118.
- ⁴⁸ „*The course of true love never does run smooth*“ („Истинската любов никога не протича гладко“) — У. Шекспир. „Сън в лятна нощ“, действие I, сцена първа. — 119.
- ⁴⁹ *Disjecta membra poetae* („разпръснатите членове на поета“) — думи от сатирите на Хораций, книга първа, сатира 4. — 119.
- ⁵⁰ Маркс цитира тук произведението на Дюпон де Немур „*Maximes du docteur Quesnay, ou Résumé de ses principes d'économie sociale*“ Максими на доктор Кене, или Резюме на неговите принципи на социалната икономия“), публикувано в книгата: „*Physiocrates*“. Avec une introduction et des commentaires par E. Daire. Partie I, Paris, 1846, p. 392. („Физиократи“. С въстъпителна статия и коментари от Е. Дер. Част I, Париж, 1846, стр. 392). — 120.
- ⁵¹ Парите *non olet* (не смърдят) — тези думи били казани от римския император Веспасиан (69—79 г.) на неговия син, който го порицал, заедо с въвел специален налог върху клозетите. — 122.
- ⁵² A. H. Müller. „*Die Elemente der Staatskunst*“ Theil II, Berlin, 1809, S. 280 (А. Х. Мюлер. „Основи на изкуството на държавното управление“. Част II, Берлин. 1809, стр. 280). — 136.
- ⁵³ Игра на думи: английската дума „sovereign“ означава „суверен, монарх“, а също и „соверен“, название на златния фунт стерлинг. — 139.
- ⁵⁴ P. Boisguillebert. „*Le détail de la France*“. In: „*Économistes financiers du XVIIIe siècle*“. Paris, 1843, p. 213 (П. Боагилбер. „Търговията на дребно във Франция“. В книгата: „Икономисти финансиста от XVIII век“, Париж, 1843, стр. 213). — 142
- ⁵⁵ Д. Дидро. „Салонът от 1767 година“. — 145.
- ⁵⁶ *Източноиндийска компания* — английска търговска компания, която съществувала от 1600 до 1858 г. и била оръдие на грабителската колониална политика на Англия в Индия, Китай и други страни в Азия. От средата на XVIII век компанията, която имала армия и флота, се превърнала в голяма военна сила. Под флага на компанията английските колонизатори завоювали Индия. Дълго време компанията притежавала монопола на търговията с Индия и много важни функции в управлението на страната. Националноосвободителното въстание от 1857—1859 г. в Индия принудило англичаните да изменят формите на тяхното колониално господство: компанията била ликвидирана, а Индия била обявена за владение на британската корона. — 146.
- ⁵⁷ „East India (Bullion). Return to an address of the Honourable the House of Commons, dated 8 February 1864“ („Източна Индия (Слитъци). Отчет, представен по искане на уважаемата камара на общините от 8 февруари 1864 г.“). — 146.
- ⁵⁸ Маркс цитира произведението на У. Петн: „*Verbum Sapientis*“ („Слово към мъдрия“), напечатано като приложение към споменатата тук от Маркс друга негова

- книга: „The Political Anatomy of Ireland. 1672“. London, 1691 („Политическа анатомия на Ирландия. 1672 г.“ Лондон, 1691). — 154.
- ⁵⁹ Маркс цитира тук книгата на Д. Рикардо: „The High Price of Bullion a Proof of the Depreciation of Bank Notes“. The Fourth Edition, Corrected. London, 1811 („Високата цена на слитъците — доказателство за обезценяване на банкнотите“. Четвърто поправено издание. Лондон, 1811). — 155.
- ⁶⁰ „*Currency principle*“ („принцип на паричното обръщение“), или „парична школа“ — една от разновидностите на школата, която застъпвала количествената теория на парите. Нейните представители твърдели, че стойността и цената на стоките се определят от количеството пари в сферата на обръщението. Те си поставяли за цел да поддържат устойчиво парично обръщение и виждали единственото средство за тази цел в осигуряването на задължително златно покритие на банкнотите и в регулирането на тяхното издаване съобразно с вноса и износа на благородни метали. Изхождайки от погрешните теоретически предпоставки, „паричната школа“ виждала решаващата причина за икономическите кризи на свръхпроизводство в нарушаването на прокламираните от нея закони на паричното обръщение. Теорията на „паричната школа“ била популярна в Англия през първата половина на XIX век. Опитите на правителството на Англия обаче да се опре на тази теория (банковият акт от 1844 г.) нямали никакъв успех и само потвърдили нейната научна несъстоятелност и пълна непригодност за практически цели. (Виж също настоящото издание, том 13, стр. 167—168.) — 155.
- ⁶¹ Виж бележка 58. — 157.
- ⁶² Има се предвид Институтът на Франция — висше научно учреждение, което се състои от няколко отделения, или академии; съществува от 1795 г. Дестюй дьо Траси бил член на академията на моралните и политическите науки. — 174.
- ⁶³ *Hic Rhodus, hic salta!* (Тук е Родос, тук скачай! — в преносен смисъл: Тук покажи на какво си способен!) — думи, отправени към един самохвалко от баснята на Езоп „Самохвалко“, който твърдял, че на остров Родос правел огромни скокове. — 178.
- ⁶⁴ Споменаваният от Маркс „преврат на Куза“ е важно събитие в историята на Румъния. През януари 1859 г. видният обществен и политически деец Александър Куза бил избран за княз отначало на Молдавия, а след това и на Влашко. С обединяването на тези две дунавски княжества, които дълго време се намирали във васална зависимост от Отоманската империя, били положени основите на единната румънска държава. Като дошъл на власт, Куза си поставил за цел да прокара редица буржоазнодемократически реформи. Неговата политика обаче срещнала сериозна съпротива от стрзна на чоконите и на известна част от буржоазията. След като Националното събрание, в което преобладавали представители на чоконите, отхвърлило предложението от правителството проект за аграрна реформа, Куза извършил в 1864 г. държавен преврат, който довел до разтурянето на реакционното Национално събрание, до обнародването на нова конституция, разширяването на кръга на избирателите и засилването на ролята на правителството. Приетата при тази нова политическа обстановка аграрна реформа предвиждала отменяване на крепостното право и даване земя на селяните срещу погасителни вноски. — 179.
- ⁶⁵ H. Storch. „Cours d'économie politique, ou Exposition des principes, qui déterminent la prospérité des nations“ Tom I, St. — Pétersbourg, 1815, p. 288 (X. Щорх. „Курс по политическа икономия, или Изложение на принципите, които определят просперитета на народите“. Том I, С.-Петербург, 1815, стр. 288). — 194.

- 66 A. Cherbuliez. „Richesse ou pauvreté. Exposition des causes et des effets de la distribution actuelle des richesses sociales“. Paris, p. 14 (А. Шербюлие. „Богатство или бедност. Изложение на причините и последните на съвременното разпределение на общественото богатство“. Париж, 1841, стр. 14). — 194.
- 67 „Случай, който го размива“ — перифразирани думи на Фауст от едноименната трагедия на Гьоте, част I, сцена трета („Кабинетът на Фауст“). — 206.
- 68 „Tout pour le mieux dans le meilleur des mondes possibles“ („Всичко за най-доброто в този най-добър от всички светове“) — афоризъм от повестта на Волтер „Кандид“). — 207.
- 69 Гьоте. „Фауст“, част I, сцена пета („Механата на Ауербах в Лайпциг“). — 207.
- 70 Лукреций. „За природата на нещата“, книга първа, стихове 155—156. — 228.
- 71 Маркс иронично нарича Вилхелм Рошер с името на прочутия древногръцки историк Тукидид — Вилхелм Тукидид Рошер поради това, че този вулгарен икономист в предговора към първото издание на своята книга „Die Grundlagen der Nationalökonomie“ („Принципи на политическата икономия“), по думите на Маркс, „скромно се обявил за Тукидид на политическата икономия“. Цитирайки Тукидид, Рошер употребил изрази: „Подобно на древния историк аз също бих желал моят труд да бъде полезен на ония, които . . .“ и т. н. — 230.
- 72 Става дума за немския писател и литературен критик Готшед, който изиграл известна положителна роля в литературата, но същевременно се отличавал с изключителна нетърпимост към всички що-годе нови литературни вейания. Поради това неговото име станало синоним на литературно високомерие и тъпота. — 230.
- 73 W. Jakob. „A. Letter to S. Whitbread, being a Sequel to Consideration on the Protection Required by British Agriculture“. London, 1815, p. 33 (У. Джейкъб. „Писмо до С. Уитбред във връзка с обсъждането на протекционистките мерки, продиктувани от интересите на британското селско стопанство“. Лондон, 1815, стр. 33). — 232.
- 74 Става дума за фабричния закон от 1833 г. Виж за него настоящия том, стр. 289—290. — 236.
- 75 *Хилиасти* (от гръцката дума „хилиас“ — хиляда) — проповедници на религиозно-мистичното учение за второто пришествие на Христа и за установяване на „хилядолетно царство“ на справедливостта, всеобщото равенство и благоденствието на земята. Хилиастичните вярвания възникнали в периода на разлагането на робовладелския строй на почвата на непоносимия гнет и страданията на трудещите се, които търсели изход във фантастични мечти за избавление. Тези вярвания се разпространили широко и по-късно постоянно се възраждали в ученията на различните средновековни секти. — 240.
- 76 A. Ure. „The Philosophy of Manufactures; or, An Exposition of the Scientific, Moral, and Commercial Economy of the Factory System of Great Britain“. London, 1835, p. 406 (А. Юър. „Философия на фабриката, или Изложение на научната, нравствената и търговската страна на икономиката на фабричната система във Великобритания“. Лондон, 1835, стр. 406). — 240.
- 77 *Little shilling men* (привърженици на малкия шилинг), или бирмингамска школа — възникнала през първата половина на XIX век отделна школа в икономическата наука. Нейните привърженици пропагандирали теорията за идеалната парична еди-

ница за измерение и съобразно с това гледали на парите само като на „названия за броење“. Представителите на бирмингамската школа братята Томас и Матиас Атвуд, Спунър и други предлагали проект за измаляване на златното съдържание на паричната единица в Англия, наречен „проект на малкия шилинг“. Оттук и наименованието на самата школа. Същевременно „привържениците на малкия шилинг“ се обявявали против мерките на правителството за намаляване на паричната маса в обръщението. Според тях осъществяването на принципите на школата можело, предизвиквайки изкуствено повишение на цените, да съживи промишлеността и да осигури общото процъфтяване на страната. В действителност обаче предлаганото обезценяване на валутата можело само да създаде условия за погасяване на държавния и на частните дългове с обезценени пари, т. е. гарантирало известни изгоди на държавиото съкровище и на едрите промишленници и търговци, които били главните получатели на всевъзможни кредити. За тази школа Маркс говори в своето произведение „Към критиката на политическата икономия“ (виж настоящото издание, том 13, стр. 68—69). — 245.

⁷⁸ Виж бележка 64. — 249.

⁷⁹ „*Règlement organique*“ („Органически регламент“) — първата конституция на днавските княжества (Молдавия и Влашко), въведена в 1831 г. от И. Д. Киселов, шеф на руската администрация в тези княжества, които след Руско-турската война от 1828—1829 г. били окупирани от руски войски. Съгласно Органическият регламент законодателната власт във всяко княжество се давала на събрание, избрано от едрите земевладелци, а изпълнителната власт — на князе, избирани до живот от представители на земевладелците, духовенството и градовете. Регламентът затвърдил господстващото положение на чокоите и висшето духовенство, като запазил предшните феодални отношения, включително и ангарията. Селяните отговорили на тази „конституция“ с редица въстания. Същевременно Органическият регламент предвиждал буржоазни преобразования: премахване на вътрешните митнически барieri, свобода на търговията, отделяне на съда от администрацията и др. — 250.

⁸⁰ Драйден. „Петелът и лисцата“ („The Cock and the Fox“). — 254.

⁸¹ *Ecce iterum Crispinus* (ето отново Криспин) — така започва IV сатира на Ювенал, която бичува (в първата си част) Криспин, един от придворните на римския император Домициан. В преносен смисъл тези думи означават: „пак същия герой“ или „пак същото“. — 259.

⁸² *Елеати* — идеалистическо направление в древногръцката философия от края на VI — V век преди нашата ера. Най-видни представители на това направление били Ксенофан, Парменид и Зенон. Елеатите докзвали между другото, че движението и многообразието на явленията нямат истинско битие и съществуват само в идеята. — 260.

⁸³ *Гранд жури* — в Англия до 1933 г. колегия от съдебни заседатели, състояща се от 12—23 души, избирани от шерифа измежду „добрите и верни хора“ на графствата за предварително разглеждане на делата и решаване на въпроса за предаване обвиняемите на съд. — 262.

⁸⁴ Маркс има предвид своята рецензия за книгата на Т. Карлайл „Съвременни памфлети“ (виж настоящото издание, том 7, стр. 270). — 266.

⁸⁵ W. Strange „The Seven Sources of Health“. London, 1864, p. 84 (У. Стрейндж „Седемте източника на здравето“. Лондон, 1864, стр. 84). — 268.

- 86 „*Britons never, never shall be slaves!*“ („Британците никога, никога няма да бъдат роби!“) — думи от английския национален химн „Господствуй, Британио, над моретата“. — 274.
- 87 *Ексетер-хол* — здание в Лондон, където са устройвали събрания на различните религиозни и филантропични дружества. — 275.
- 88 Виж бележка 4. — 277.
- 89 *Après moi le déluge!* (След мен, ако ще и потоп!) — така бил отговорил кралят на Франция Людовик XV на бележката на своите приближени, че устройваните и санкционирани от него пишни пирове и празненства застрашават страната с голямо увеличение на държавния дълг. — 280.
- 90 „*Да продава първородството си за паница леца*“ — този образен израз произхожда от една библейска легенда. Именно за такава цена гладният Исак продал првото си на първородство на брат си Яков. — 281.
- 91 *Голямата чума* — страшна епидемия на чума, която върлувала в Западна Европа през 1347—1350 г. Според наличните данни от чума загинали тогава около 25 милиона души — близо една четвърт от цялото западноевропейско население. — 282.
- 92 Виж бележка 58. — 283.
- 93 „*Factories Inquiry Commission. First Report of the Central Board of His Majesty's Commissioners. Ordered, by the House of Commons, to be printed, 28 June 1833*“, р. 53 („Комисия за обследване на фабриките. Първи отчет на централния съвет на комисията на негово величество. Публикувано по нареждане на камарата на общините от 28 юни 1833 г.“, стр. 53). — 289.
- 94 „*Periculum in mora*“ („опасност в забавянето“) — думи от съчинението на римския историк Тит Ливий „*Ab urbe condita*“ („История на Рим от неговото основаване“), книга XXXVIII, гл. 25. — 290.
- 95 „*Report from the Committee on the „Bill to regulate the Labour of Children in the Mills and Factories of the United Kingdom“ : with the Minutes of Evidence*“. Ordered, by the House of Commons, to be printed, 8 August 1832 („Отчет на комисията по „Законопроекта за регулиране труда на децата в заводите и фабриките на Обединеното кралство“. С протоколи на показанията. Публикувано по нареждане на камарата на общините от 8 август 1832 г.“). — 290.
- 96 През време на традиционните празненства в чест на Джагернаут (Джаганатх) — възплъщение на индуския бог Вишу — обзетите от краен религиозен фанатизъм вярващи често се хвърляли под колесницата, на която се возело изображението на Вишну. — 290.
- 97 Става дума за съдържащата исканията на чартистите Народна харта, която била публикувана на 8 март 1838 г. като законопроект, предназначен за внасяне в парламента. Тя се състояла от шест пункта: всеобщо изборително право (за мъжете, навършили 21 години), ежегодни избори за парламента, тайно гласуване, изравняване на изборителните окръзи, отменяване на имуществения ценз за кандидатите за депутати в парламента, възнаграждение за депутатите. — 291.
- 98 Привържениците на Лигата против жътните закони (виж бележка 9) в демагогската си пропаганда внушавали на работниците, че с установяването на свобода на търговията ще се повиши тяхната реална работна заплата и работниците ще

имат два пъти по-голям хляб отпреди („big loaf“). При това двата хляба — голям и малък — със съответни надписи били носени дори по улиците като средство за нагледна агитация. Действителността разкрила цялата лъжливост на тези обещания и уловки. Укрепналият в резултат на отменяването на житните закони промишлен капитал на Англия засилил своето настъпление срещу жизнените интереси на работническата класа. — 291.

- ⁹⁹ *Комисари на Конвента* се наричали в периода на френската буржоазна революция от края на XVIII в. представителите на Конвента (Националното събрание на Френската република през 1792—1795 г.) в департаментите и войските, които имали специални пълномощия. — 294.
- ¹⁰⁰ *Закон за подозрителните* (loi des suspects) — закон, приет във Франция от Законодателния корпус на 19 февруари 1858 г., който давал на императора и неговото правителство неограниченото право да ингернират в различни области на Франция и Алжир или съвсем да изгонват от френска територия всички лица, подозиращи във враждебно отношение към режима на Втората империя. — 295.
- ¹⁰¹ Виж бележка 18. — 295.
- ¹⁰² У. Шекспир. „Венецианският търговец“, действие IV, сцена първа. — 297.
- ¹⁰³ У. Шекспир. „Венецианският търговец“, действие IV, сцена първа. — 297.
- ¹⁰⁴ *Закон на 10-те таблици* — първоначален вариант на „закона на 12-те таблици“, най-стария законодателен паметник на Римската робовладелска държава. Призован да охранява частната собственост, законът предвиждал лишаване на несъстоятелния длъжник от свободата, продаването му в робство или разсичане на тялото му на части. — 297.
- ¹⁰⁵ Френският историк Ленге изказва тази хипотеза в произведението си „Théorie des loix civiles, ou Principes fondamentaux de la société“. Tome II, Londres, 1767, livre V, chapitre XX („Теория на гражданските закони, или Основни принципи на обществото“. Том II, Лондон, 1767, книга V, глава XX). — 297.
- ¹⁰⁶ В своя труд „Die Geheimnisse des christlichen Altertums“ („Тайнствата на християнската древност“) немският философ Даумер доказвал, че през време на първото хилядолетие християни употребявали човешко месо. — 297.
- ¹⁰⁷ Великият френски социалист утопист Фурие рисувал картината на бъдещото общество, в което човек през един работен ден ще се занимава с няколко вида труд, т. е. работният ден ще се състои от няколко кратки трудови сеанса („courtes séances“), всеки от който ще трае не повече от час и половина — два часа. Следствие на това според Фурие производителността на труда ще се увеличи толкова, че и най-бедният труженник ще може да задоволява всичките си потребности по-пълно от който и да било капиталист преди. — 300.
- ¹⁰⁸ Става дума за Американския работнически конгрес, състоял се в Балтимор от 20 до 25 август 1866 г. На него присъствували 60 делегати, които представлявали над 60 хиляди работници, обединени в трейдюнионите. Конгресът обсъдил въпросите за законодателно установяване на осемчасов работен ден, за политическата дейност на работниците, за кооперативните сдружения, за обединяването на всички работници в трейдюнионите и други въпроси. Било взето и решение за създаване на политическа организация на работническата класа — Национален работнически съюз. — 310.

- ¹⁰⁸ Цитираната тук резолюция на Женевския конгрес на Международната работническа асоциация била съставена въз основа на написаната от Маркс „Инструкция до делегатите на Временния централен съвет по отделни въпроси“ (виж настоящото издание, т. 16, стр. 196—205). На това място на резолюцията дословно се възпроизвежда текстът на „Инструкцията“. — 311.
- ¹¹⁰ „Змията на своите мъки“ — перифразирани думи от стихотворението на Хайне „Хайнрих“ (цикъла „Съвременни стихотворения“). — 312.
- ¹¹¹ *Magna Charta* — Magna Charta Libertatum (Велика харта на свободите) — с това име влязла в историята грамотата, подписана през 1215 г. от английския крал Йъан Безземни. „Великата харта“ била предадена на крляя от въстаналите едри феодали, които били подкрепяни от рицарите и гражданите. В нея се предвиждало известно ограничаване на кралската власт, запазвали се редица феодални свободи и се правели някои отстъпки на рицарите и градовете. На това място Маркс има пред вид законите за ограничаване на работния ден, извоювани от английската работническа класа в резултат на продължителна и упорита борба с капитала. — 312.
- ¹¹² *Quantum mutatis ab illo!* (Каква промяна в сравнение с миналото!) — израз от поемата на Вергилий „Енеида“, книга втора, стих 274. — 312.
- ¹¹³ Получилата широка популярност фръза „наистина нищо не е нзучила“ се съдържа в едно от писмата на френския адмирал дьо Гана. Понякога тя се приписва на Талейран. Казана била по адрес на роялистите, които не могли да извлекат каквито и да било поуки от френската буржоазна революция от края на XVIII век. — 318.
- ¹¹⁴ Че невежеството не е достатъчно основание, Спиноза казва в „Етика“ (част първа, допълнението), когато се обявява против представителите на полско-телеологическия възглед за природата, които изгъждали „божията воля“ като първопричина на всички явления и единственият аргумент на които било позоваването на непознаването на други причини. — 318.
- ¹¹⁵ Виж А. Quetelet. „Sur l'homme et le développement de ses facultés, ou Essai de physique sociale“. Tomes I—II, Paris, 1835 (А. Кетле. „За човека и развитието на неговите способности, или Есе по социална физика“. Т. I—II, Париж, 1835). — 334.
- ¹¹⁶ W. Roscher. „System der Volkswirtschaft“. Band 1: „Die Grundlagen der Nationalökonomie“. Dritte, vermehrte und verbesserte Auflage. Stuttgart und Augsburg, 1858, S. 88—89 (В. Рошер. „Система на народното стопанство“. Том 1: „Основи на политическата икономия“. Трето, допълнено и поправено издание. Щутгарт и Аугсбург, 1858, стр. 88—89). — 335.
- ¹¹⁷ Има се предвид породената от идеите на социалистите утописти инициатива на работниците от град Рочдейл (Манчестерски промишлен окръг), които основали през 1844 г. потребителна кооперация под името Дружество на справедливите пионери, станало зародиш на работническото кооперативно движение в Англия и други страни. — 343.
- ¹¹⁸ Виж бележка 49. — 355.
- ¹¹⁹ *Bellum omnium contra omnes* (война на всички против всички) — фраза на английския философ Томас Хобс от труда му „Левиятан“. — 368.
- ¹²⁰ Според преданието римският патриций Менений Агрипа склонил въстаналите през 494 г. пр. н. е. плебеи да се умирят, като им разказал баснята за частите на чо-

- вешкото тяло, които се разбунтували против стомаха. Той сравнил съвременното му общество с жив организъм, ръце на който били плебеите, хранещи стомаха на този организъм — патрициите. А тъй като откъсването на ръцете от стомаха води до неизбежната смърт на живия организъм, по аналогия и отказът на плебеите да изпълняват повинностите си би бил равносилен на загиване на държавата на древния Рим. — 373.
- ¹²¹ *Дружество на изкуствата и занаятите* (Society of Arts) — буржоазно-просветно и филантропично дружество, основано през 1754 г. в Лондон. Дружеството многообещаващо прокламирало за своя цел „поощряването на изкуствата, занаятите и търговията“ и на всички, които съдействуват за „даване знания на бедните, за разширяване на търговията, забогатяване на страната“ и т. н. То се опитвало да играе ролята на посредник между работниците и работодателите. Маркс нарича това дружество „дружество на изкуствата и мошеничествата“. — 376.
- ¹²² Hegel, „Grundlinien der Philosophie des Rechts“. Werke. Zweite Auflage, Bd. VIII. Berlin, 1840, S. 247 (Хегел, „Основи на философия на правото“. Съчинения. Издание второ, т. VIII. Берлин, 1840, стр. 247). — 376.
- ¹²³ Виж бележка 49. — 376.
- ¹²⁴ Тук Маркс е допуснал неточност. В действителност автор на произведението „Concerning Happiness, A. Dialogue“ („Диалог за щастието“) е не дипломатът Джеймс Харис, публикувал книгата „Diaries and Correspondence“ („Дневници и кореспонденция“), а баща му — Джеймс Харис. — 377.
- ¹²⁵ Маркс цитира този израз на Архилох по съчинението на Секст Емперик: „Adversus mathematicos“, liber XI, 44 („Против математиките“, книга XI, 44). — 378.
- ¹²⁶ *Епоха на свалянето на 30-те тирани* — отнасящият се към самия край на V век пр. н. е. период на възстановяване робовладелската демокрация в древна Атина на мястото на терористичния режим на тридесетте олигархи. Това било период на развитието на търговския и лихварския капитал в Атина. — 378.
- ¹²⁷ *Републиката на Платон* — обрисуваният в съчиненията на древногръцкия философ Платон идеален тип робовладелска държава, основен принцип на която трябвало да бъде строгото разделение на труда между отделните категории свободни граждани. Така например на философите се отреждали управленските функции, воините трябвало да участвуват във войните, да пазят живота и имуществото на гражданите, земеделците, занаятчиите и търговците — да произвеждат и доставят средства за живот на народа. — 379.
- ¹²⁸ Цитира се стр. 21 от произведението на А. Юър (виж бележка 76). — 381.
- ¹²⁹ *Калорична машина* — машина, в основата на чието действие лежал принципът на разширяване и намаляване обема на обикновения въздух чрез неговото нагряване и охлаждане. В сравнение с парната машина тя била много голяма и имала доста нисък коефициент на полезно действие. Изобретена била в началото на XIX век, но още в края на същия век загубила всякакво практическо значение. — 384.
- ¹³⁰ *Джени* — изобретената през 1764—1767 г. от Джеймс Харгривс и наречена на неговата дъщеря предачна машина. — 385.
- ¹³¹ Библия, Пета книга на Мойсей, гл. 25. — 386.

- 182 Baynes. „The Cotton Trade. Two Lectures on the above Subject, Delivered before the Members of the Blackburn Literary, Scientific and Mechanics, Institution“. Blackburn — London, 1857, p. 48. (Бейнс. „Търговията с памук. Две лекции по този въпрос, прочетени пред членовете на Блякбърнското дружество за литература, наука и механика“. Блякбърн — Лондон, 1857, стр. 48). — 400.
- 183 *Таен съвет* — специален орган при английския крал, в който влизали министрите и други длъжностни лица, както и висши представители на духовенството. Създаден за пръв път през XIII век. Дълго време имал правото да издава закони от името на краля и независимо от парламента. През XVIII и XIX век ролята на Тайния съвет рязко спада. В управлението на съвременна Англия този съвет фактически изобщо не участвува. — 411.
- 184 Шилер. „Песен за камбаната“. — 417.
- 185 В настоящото издание тези стихове се дават в превод от гръцки по книгата „Гръцки епиграми“. М. — Л., 1935. — 419.
- 186 Цитира се стр. 22 от произведението на А. Юър (виж бележка 76). — 431.
- 187 Виж настоящия том, стр. 289 и сл. — 432.
- 188 Виж настоящия том, стр. 298, бележка 157. — 435.
- 189 Фурие нарича фабриките „смякчена каторга“ („les bagnes miti gés“) в книгата си: „La fausse industrie morcelée, répugnante, mensongère, et l'antidote, l'industrie naturelle combinée, attrayante, véridique, donnant quadruple produit“. Paris, 1835, p. 59 („Лъжливата стопанска дейност, разпокъсана, отблъскваща, фалшива и противоотровата срещу нея: естествената стопанска дейност, комбинирана, привличаща, истинска, даваща четворен продукт“. Париж, 1835, стр. 59). — 437
- 140 Маркс цитира труда на С. Ланчелоти: „L'Hoggi di overo Gl'ingegni non inferiori a'passati“ („Съвременност, или Умове, които не отстъпват на умовете от старите времена“) по книгата: J. Beckmann. „Beiträge zur Geschichte der Erfindungen“. Band 1, Leipzig, 1786, S. 125—126 (И. Бекман. „Към историята на изобретенията“. Том I, Лайпциг, 1786, стр. 125—126). Данните за труда на Ланчелоти Маркс взема пак от тази книга на Бекман. — 438.
- 141 Таблицата е съставена въз основа на данните на три парламентарни документа под общото заглавие „Factories“ („фабрики“): „Return to an Address of the Honourable the House of Commons, dated 15 April 1855“ („Отчет, представен по искане на уважаемата камара на общините от 15 април 1855 г.“); „Return to an Address of the Honourable the House of Commons, dated 24 April 1831“ („Отчет, представен по искане на уважаемата камара на общините от 24 април 1831 г.“); „Return to an Address of the Honourable the House of Commons, dated 5 December 1867“ („Отчет, представен по искане на уважаемата камара на общините от 5 декември 1867 г.“). — 414.
- 142 „Tenth Report of the Commissioners appointed to inquire into the Organization and Rules of Trades Unions and other Assotiations; together with Minutes of Evidence“. London, 1868, p. 63, 64 („Десети отчет на комисията за проучване организацията и уставите на трейдюнионите и на други асоциации, съдържащ и протоколи на показанията“. Лондон, 1868, стр. 63, 64). — 446.
- 143 „Nominibus mollire licet mala“ („Уместно е злото да се разкрасява с думи“) — фраза от съчинението на Овидий „Наука за любовта“, книга втора, стих 657. — 449.

- ¹⁴⁴ Маркс е взел данните от парламентарния документ: „Corn, Grain and Meal. Return to an Order of the Honourable the House of Commons, dated 18 February 1867“ („Жито, зърно и брашно. Отчет, съставен по нареждане на уважаемата камара на общините от 18 февруари 1867 г.“). — 462.
- ¹⁴⁵ *Закопи за забрана на работническите сдружения* — приети през 1799 и 1800 г. от английския парламент закони, с които се забранявало създаването и дейността на всякакви работнически организации. Те били отменени от парламента през 1824 г., а на другата година отменяването им било потвърдено още веднъж. Но и след това властите ограничавали много дейността на работническите съюзи. По-специално обикновената агитация за влизане на работниците в съюз и за участие в стачки се окачествявала като „принуда“ и „насилие“ и се наказвала като криминално престъпление. — 464.
- ¹⁴⁶ Виж бележка 98. — 465.
- ¹⁴⁷ Маркс има пред вид интензивното проникване на английски частни търговци на китайския пазар след отменяването на монопола на Източноиндийската компания върху търговията с Китай (1833 г.). Особено голям размах получила контрабандната търговия с опиум, която английското правителство подкрепяло с всички средства, съзнателно потъпквайки законите и държавните интереси на Китай и допринасяйки за масовото отравяне и разрушаването на здравето на китайците. В отговор на решителните действия на китайските власти против контрабандния внос на този наркотик в страната им англичаните започнали първата „опиумна“ война (1839—1842), която завършила с неравноправен и грабителски за Китай договор. — 468.
- ¹⁴⁸ Виж бележка 129. — 470.
- ¹⁴⁹ Виж бележка 133. — 475.
- ¹⁵⁰ Виж бележка 49. — 480.
- ¹⁵¹ *Генерален регистратор* — така се наричал в Англия чиновникът, който възглавявал Централното бюро за регистриране на актовете за гражданското състояние. Покрай обикновените си функции веднъж на 10 години бюрото извършвало преброяване на населението. — 482.
- ¹⁵² Има се предвид парламентарният документ: „Factories. Return to an Address of the Honourable the House of Commons, dated 24 April 1831“, р. 9 („Фабрики. Отчет, представен по искане на уважаемата камара на общините от 24 април 1861 г.“, стр. 9.). — 484.
- ¹⁵³ У. Шекспир. „Венецианският търговец“, IV действие, първа сцена. — 496.
- ¹⁵⁴ „*Ne sutor ultra crepidam!*“ („Обущарю, гледай си калъпите!“) — думи на бележития древногръцки художник Апелес, казани в отговор на критиката на една негова картина, направена от един обущар, който не разбирал абсолютно нищо от живопис и можел да забележи само отделни недостатъци в нарисуваните обувки. — 497.
- ¹⁵⁵ Виж бележка 5. — 503.
- ¹⁵⁶ Перифразирани думи от стихотворението „Към природата“ („An die Natur“) на немския поет от края на XVIII век Фридрих Леополд Щолберг. — 519.

- 157 P. J. Proudhon. „Système des contradictions économiques, ou Philosophie de la misère“. T. I. Paris, 1846, p. 73 (П. Ж. Прудон. „Система на икономическите противоречия, или Философия на нищетата“. Т. I, Париж, 1846, стр. 73). — 521.
- 158 Става дума за съществуващи през 1861—1865 г. Съюз на единадесетте робовладелски южни щата на САЩ, който бил образуван в резултат на метежа на робовладелците. Провъзгласявайки сепаративна държава, метежниците си поставяли за цел запазването на робството и разпространето му върху цялата територия на САЩ. Съюзът бил ликвидиран през 1865 г. в резултат на поражението на робовладелците в Гражданската война. — 546.
- 159 Автор на книгата „Essai sur la nature du commerce en général“ („Есе за природата на търговията изобщо“) е Ричард Кантильон. Тя била преработена за издаване в Англия от родинната на Ричард Кантильон Филип Кантильон. — 562.
- 160 Тук Маркс наемква за поведението на хоймаршала Калб от трагедията на Шилер „Коварство и любов“. В трето действие (втора сцена) Калб отначало отказва да участвува в интригите на президента при двора на германския херцог. Тогава президентът го заплашва, че ще подаде оставка, която ще доведе до оставката и на Калб. Силно изплашен от това, Калб пита: „Но какво ще стане с мен? ... За вас е лесно! Вие сте образован човек! А аз ... mon Dieu! Ако негово височество ме уволни, какво ще предстарявам аз?“. — 584.
- 161 Става дума за Германското работническо дружество, основано от Маркс и Енгелс в Брюксел в края на август 1847 г. за политическото просвещаване на германските работници, които живеели в Белгия, и за пропагандиране сред тях идеите на научния комунизъм. Под ръководството на Маркс и Енгелс и на техните съратници дружеството се превърнало в легален център за обединяване на революционните пролетарски сили в Белгия. Най-добрите от членовете на дружеството влизали в брюкселската община на Съюза на комунистите. Германското работническо дружество в Брюксел прекратило дейността си наскоро след февруарската буржоазна революция от 1848 г. във Франция поради арестуването и интернирането на неговите членове от белгийската полиция. — 589.
- 162 Simonde de Sismondi. „Nouveaux principes d'économie politique, ou De la richesse dans ses rapports avec la population“. Tome I, Paris, 1819, p. 119 (Симонд дьо Сисмонди. „Нови принципи на политическата икономия, или за богатството в неговото отношение към населението“. Том I, Париж, 1819, стр. 119). — 589.
- 163 В библията (Евангелие от Матей, гл. 1) се разказва как постепенно се увеличавало потомството на родоначалника на евреите Аврам и как от него в края на краищата произлязъл целият еврейски народ. — 589.
- 164 Hegel. „Grundlinien der Philosophie des Rechts“, Werke. Zweite Auflage, Bd VIII, Berlin, 1840, S. 259. — 596.
- 165 Има се пред вид трудът: J. St. Mill. „A System of Logic, ratiocinative and inductive, being a connected View of the Principles of Evidence, and the Methods of Scientific Investigation“. In two volumes (Дж. Ст. Мил. „Система на силогистическата и индуктивната логика, изложение на принципите на доказателството във връзка с методите на научното изследване“. В два тома). Първото издание излязло в Лондон през 1843 г. Маркс отбелязва, че Дж. Ст. Мил, който претендирал, че излага „система на логиката“, като икономист бил повърхностен и не спазвал елементарните изисквания на логическия анализ. — 598.
- 166 „Икономическа таблица“ — разработената за пръв път в икономическата наука от физиокофата Кене схема на възпроизводството и обръщението на съвкупния

- обществен капитал. По-подробно за нея се говори в „Теории на принадлежната стойност“ от Маркс (част I, глава 6), в написаната от Маркс десета глава от втория раздел на книгата на Енгелс „Анти-Дюринг“, както и във втория том на „Капиталът“ (глава деветнадесета). — 599.
- ¹⁶⁷ Цитираните тук думи „няма никаква дата“ Лихновски повторил няколко пъти, когато се изгazel във франкфуртското Национално събрание против историческото право на Полша на самостоятелно съществуване. Вместо „keinen Datum hat“ той казал „keinen Datum nicht hat“, т. е. в разрез с граматическите правила на немския език поставял едно до друго две отрицания. Затова речта му се съпровождала от смеха на присъстващите. По-подробно за тази реч на Лихновски виж в настоящото издание, т. 5, стр. 366. — 600.
- ¹⁶⁸ Шилер. Баладата „Поръчителство“. — 601.
- ¹⁶⁹ Перифразирани думи на Фауст от едноименната трагедия на Гьоте, част I, сцена втора („Пред градската врата“). — 601.
- ¹⁷⁰ Според древнохристиянската легенда Мойсей и други пророци написали книгите на Библията, които образуват основата на Стария завет. Израза „тъй казват Мойсей и пророците“ Маркс употребява тук в смисъл „това е главното, такова е първата повеля“ и т. н. — 603.
- ¹⁷¹ J. B. Say. „Traité d'économie politique“. Cinquième édition, Tome premier, Paris, 1826, p. 130—131 (Ж. Б. Сей. „Трактат по политическа икономия“. Издание пето. Том I, Париж, 1826, стр. 130—131). — 603.
- ¹⁷² *Determinatio est negation* — определението е отрицание. Тук Маркс цитира тази теза на Спиноза в тълкуването на Хегел, получило широка известност. Спиноза употребява този израз в смисъл „ограничението е отрицание“ (виж Б. Спиноза. „Преписка“, писмо № 50). — 605.
- ¹⁷³ Тук се цитира книгата на А. Потър „Political Economy: Its Objects, Uses, and Principles: considered with Reference to the Condition of the American People“. New-York, 1841 („Политическа икономия: нейният предмет, предназначение и принципи, разгледани с оглед на жизнените условия на американския народ“. Ню Йорк, 1841). Както личи от предговора, по-гласямата част от книгата представлява предимно препечатване (с направените от А. Потър изменения) на първите десет глави от книгата на Дж. Скруп „The Principles of Political Economy“ („Принципи на политическата икономия“), публикувана в Англия през 1833 г. — 605.
- ¹⁷⁴ Думите „*nulla dies sine limea*“ („никога ден без шрих“) се приписват на бележителя древногръцки художник Апелес, който имал за правило всеки ден да работи макар и малко над картините си. — 618.
- ¹⁷⁵ Linguet. „Théorie des loix civiles, ou Principes fondamentaux de la société“ Tome I, Londres. 1767, p. 236. — 624.
- ¹⁷⁶ *Peculium* (пекулий) — в древния Рим част от имуществото, която главата на семейството имал право да предава за стопанисване или управление на някой свободен или роб. Владееенето на пекулий не премахвало фактичката зависимост на роба от господаря му и юридически собственик на пекулия си оставал господарят. Например на притежателя на пекулий — роб, се разрешавало да сключва сделки с трети лица, но само в размери, които изключвали възможността а получи парична сума, достатъчна за пълното откупуване от робството. С осъществяването на особено изгодни сделки и на други мерки, от които можело да се

- очаква значително увеличаване на пекулия, обикновено се заемал главата на семейството. — 627.
- 177 A. Smith. „An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations“ Vol. I, Edinburgh, 1814, p. 142 (А. Смит. Изследване върху същността и причините за богатството на народите“. Т. I, Единбург, 1814, стр. 142). — 630.
- 178 Между 1849 и 1859 г. Англия участвувала в няколко войни: Кримската (1853—1856), против Китай (1856—1858 и 1859—1860) и против Иран (1856—1857). Освен това през 1849 г. Англия завършила завладяването на Индия, а през 1857—1859 г. войските ѝ били хвърлени за потушаване на индийското националноосвободително въстание. — 647.
- 179 Виж бележка 96. — 654.
- 180 J. Steuart. „An Inquiry into the Principles of Political Oeconomy“. Vol. I. Dublin, 1770, p. 39, 40. (Дж. Стюарт. „Изследване върху принципите на политическата икономия“. Том I, Дъблин, 1770, стр. 39, 40). — 656.
- 181 Виж бележка 151. — 660.
- 182 Н. Боало. Сатира VIII. — 661.
- 183 Има се предвид произведението на Ф. Енгелс „Положението на работническата класа в Англия“ (виж настоящото издание, т. 2). — 662.
- 184 A. Smith. „An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations“. Vol. I, Edinburgh, 1814, p. 6. — 663.
- 185 Виж бележка 133. — 663.
- 186 „Low Church“ („ниска църква“) — разпространено главно сред буржоазията и низшето духовенство течение в англиканската църква. Неговите привържени проповядвали буржоазно-християнския морал и развивали филантропична дейност, която винаги имала фарисейски характер. Граф Шефтсбъри (или също лорд Аншли) благодарение на подобна дейност имал значително влияние в кръговете на „ниската църква“, затова Маркс иронично го нарича „папа“ на тази църква. — 682.
- 187 Виж бележка 151. — 684.
- 188 Хораций. „Наука за поезията“, стих 173. — 685.
- 189 Този израз се употребява в произведението на Фурие „Le nouveau monde industriel et sociétaire“ („Новият стопански и социатарен свят“), раздел пети, допълнения към глава XXXVI; раздел шести, обобщаващи изводи. — 701.
- 190 Виж бележка 91. — 709.
- 191 *Ерин* — древното ме на Ирландия. — 714.
- 192 Перифразирани думи на Мефистофел от трагедията на Гьоте „Фауст“ („Пролог в небето“) — 715.
- 193 *Фени* — дребнобуржоазни ирландски революционери. Първите фениански организации възникнали през 1857 г. в Ирландия и САЩ, където обединявали емигрантите от ирландски произход. Програмата и дейността на фениите отразявали протеста на народните маси в Ирландия срещу английското колониално потисничество. Фениите искали национална независимост за своята страна, ус-

тановяване на демократична република, превръщане на селяните арендатори в собственици на обработваната от тях земя и т. н. Те смятали да осъществят политическата си програма чрез въоръжено въстание. Но тяхната заговорническа дейност била безуспешна. В края на 60-те години фенните били масово репресирани. През 70-те години движението започнало да запада. — 717.

- 194 „*Acerba fata Romanos agunt scelusque fraternae pecis*“ („Суровата съдба и злодейското братоубийство преследват римляните“) — Хораций. Епод 7. — 717.
- 195 Под революция на световния пазар тук се разбира силното намаляване от края на XV век на ролята на Генуа, Венеция и другите градове на Северна Италия в транзитната търговия, причина за което били великите географски открития от онова време: откриването на Куба, Хаити и Бахамските острови, на северноамериканския континент, на морския път за Индия покрай най-южната точка на Африка и най-после на Южноамериканския континент. — 721.
- 196 J. Steuart. „An Inquiry into the Principles of Political Oeconomy“. Vol. 1, Dublin, 1770, p. 52. — 723.
- 197 „*Pauper ubique jacet*“ („Бедните навсякъде са онеправдани“) — думи от съчинението на Овидий „Фасти“, книга първа, стих 218. — 725.
- 198 Има се предвид очевидно указът за търсене на избягалите селяни, издаден през 1597 г. при царуването на Фьодор Иванович, когато Гусия се управлявала фактически от Борис Годунов. Съгласно този указ избягалите от непо илното потисничество и робията на помешчиците селяни трябвало да бъдат търсени пет години и принудително връщани на предишните им господари. — 727.
- 199 В английската буржоазна историография „славна революция“ бил наречен държавният преврат от 1688 г., в резултат на който в Англия била установена конституционна монархия, основана на компромиса между едроземевладелската аристокрация и едрата буржоазия. — 727.
- 200 Има се пред вид излезлият през 1796 г. в Лондон памфлет: „A Letter from the Right Honourable Edmund Burke to a Noble Lord, on the Attacks made upon him and his Pension, in the House of Lords, by the Duke of Bedford, and the Earl of Lauderdale, Early in the present Sessions of Parliament“ („Писмо на уважаемия Едмънд Бърк до благородния лорд във ерзка с нападките, отправени към него и неговата пенсия от херцог Бедфорд и граф Лодердел в камарата на лордовете в началото на сегашната сесия на парламента“). — 728.
- 201 *Закон на Лициний* — закон, приет в древния Рим през 367 г. преди н. е. Той предвиждал известно ограничаване на прагото да се дават обществени земи за лично ползване и частично отменяне на дълговете. Насочен против увеличаването на едрото земевладение и привилегиите на патрицианската аристокрация, той отразявало известно засилване на икономическите и политическите позиции на плебса. Римската традиция приписва авторството на закона на народните трибуни Лициний и Секстий. — 231.
- 202 Има се пред вид въстанието през 1745—1746 г. на привържениците на кралската династия на Стюартите, които настоявали на английския престол да бъде качен така нареченият „млад претендент“ Чарлз Едуард. Същевременно въстанието отразявало протеста на изродните маси в Шотландия и Англия срещу експлоатирването им от лендлордовете и масовото им лишаване от земя. След потушаването на въстанието от редоените гойски на Англия клановата система в планинска

- Шотландия започнала бързо да се разлага и изгонването на селяните от земята още повече се засилило. — 733.
- ²⁰³ *Таксмени*, както обяснява самият Маркс в статията си „Избори. — Финансови усложнения. — Херцогиня Съдърланд и робството“ (виж настоящото издание, т. 8, стр. 517—523), се наричали в Шотландия при господството на клановата система старейшините, пряко подчинени на вождя на клана — лерда („големия човек“). Последният им разпределял земята, „так“, която била собственост на целия клан, а като признание на властта на лерда таксмените му плащали малък данък. Последните от своя страна разпределяли участъците земя между своите васали. С разлагането на клановата система лердът се превръща в лендлорд, а таксмените — по същество в капиталистически фермери. Същевременно и предишният данък се заменя с поземлена рента. — 733.
- ²⁰⁴ *Гели* — коренното население на планинските райони в Северна и Западна Шотландия, потомци на древните келти. — 733.
- ²⁰⁵ Маркс има пред вид статията си: „Избори. — Финансови усложнения. — Херцогиня Съдърланд и робството“, публикувана във вестник „New-York Daily Tribune“ от 9 февруари 1853 г. (виж настоящото издание, т. 8, стр. 517—523). — 734.
- ²⁰⁶ Виж бележка 121. — 736.
- ²⁰⁷ *Petty Sessions* (малки сесии) — сесии на мировите съдилища в Англия; разглеждат дребни дела по опростено съдопроизводство. — 739.
- ²⁰⁸ A. Smith. „An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations“. Vol. I, Edinburgh, 1814, p. 237. — 741.
- ²⁰⁹ Виж бележка 175. — 741.
- ²¹⁰ Виж бележка 145. — 742.
- ²¹¹ *Законът против „конспирациите“* съществувал в Англия още в средните векове. Той забранявал „всякакви конспиративни действия, дори и поводът за тях да е законен“. Въз основа на този закон се потискали организациите и класовата борба на работниците както преди приемането на законите против работническите сдружения (виж бележка 145), така и след отменяването им. — 744.
- ²¹² Става дума за правителството на якобинската диктатура във Франция от юни 1793 до юни 1794 г. — 745.
- ²¹³ A. Anderson. „An Historical and Chronological Deduction of the Origin of Commerce, from the Earliest Accounts to the present Time“ (A. Андерсън, „Исторически и хронологически очерк за търговията от най-ранните сведения за нея до днес“). Първото издание излязло в Лондон през 1764 г. — 748.
- ²¹⁴ J. Steuart. „An Inquiry into the Principles of Political Oeconomy“. Vol. I, Dublin, 1770, First book, Ch. XVI. — 748.
- ²¹⁵ Виж бележка 56. — 754.
- ²¹⁶ G. Gülich. „Geschichtliche Darstellung des Handels, der Gewerbe und des Ackerbaus der bedeutendsten handeltreibenden Staaten unsrer Zeit“. Bd. I, Jena, 1830, S. 371 f. Гюлих. Историческо описание на търговията, промишлеността и земеделието в най-важните търговски държави на нашето време“. Т. I, Йена, 1830, стр. 371). — 756.

- ²¹⁷ Тук Марк цитира изглежда английското издание на приписваната на Ян де Вит книга „Aanwysing der heilsame politike Gronden en Maximen van de Republike van Holland en West-Friesland“ („Посочване на най-важните политически принципи и максими на република Холандия и Западна Фрисландия“), публикувана за пръв път в Лейден през 1662 г. Както е установено днес, нейн автор с изключение на две глави, написани от Ян де Вит, бил холандският икономист и капиталист Питер фон дер Хоре (наричан също Питер де Ло Кур). — 758.
- ²¹⁸ Виж бележка 213. — 761.
- ²¹⁹ *Асиенито* — название на договорите, по силата на които през XVI—XVII в. Испания давала на чужди държави и частни лица специалното право да продават негри рози в нейните американски владения. — 761.
- ²²⁰ *Tantae molis erat* (струваше толкова труд) — израз от поемата на Вергилий „Енеида“, книга първа, стих 33. — 761.
- ²²¹ С. Pecqueur. „Théorie nouvelle d'économie sociale et politique, ou Etudes sur l'organisation des sociétés“. Paris, 1842, p. 435 (К. Пекьор. „Нова теория на социалната и политическата икономия, или Изследване върху организацията на обществата“. Париж, 1842, стр. 435). — 763.
- ²²² Виж бележка 170. — 772.
- ²²³ Виж бележка 68. — 774.
- ²²⁴ Има се предвид банковият акт от 1814 г. В стремежа си да предотврати затрудненията при размяната на банкноти срещу злато в 1814 г. английското правителство по инициатива на Р. Пил приело закон за реформиране на Английската банка, като я разделило на две самостоятелни отделения — банково и емисионно, и установило твърда норма за осигуряване на банкнотите със злато. Пускането на банкноти, които нямали златно покритие, се ограничавало на 14 млн. фунта стерлинги. Но въпреки действието на банковия акт от 1814 г. количеството на намиращите се в обръщение банкноти зависело фактически не от фонда за покритие, а от търсенето им в сферата на обръщението. През периоди на икономически кризи, когато особено остро се чувствувала нуждата от пари, английското правителство временно спирало действието на акта от 1814 г. и увеличавало сумата на банкнотите, които нямали златно покритие. — 724.